

запропонувавши концепцію рубіжної комунікації. Йдеться про більш широке поняття контактної зони в системі “Море — Коустленд (“*Rimland*”) — Континент (“*Heartland*”)”. Через цю “берегову зону”, яка пов’язує між собою море і сушу, відбувалися не тільки вторгнення завойовників з моря, але й різноманітні контакти — геополітичні, гео економічні, гео екологічні, соціокультурні тощо. В. Дергачов вводить поняття МОРЕМАР — берегову зону морів і океанів — головний геополітичний плацдарм. Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму “берегова зона” стає “зоною життєвих інтересів” окремих держав. Поряд з МОРЕМАРОМ В. Дергачов говорить про ЕВРАМАР — важливий “двигун” духовного прогресу людства, який, на його думку, може стати бар’єром проти “морської стихії” відкритого суспільства і вестернізації. Зрозуміло, що під “відкритим суспільством” і “вестернізацією” В. Дергачов має на увазі США, які постійно втручаються у внутрішні справи незалежних держав.

5.2.3. Категорії геополітики

Категорії геополітики, на нашу думку, можна умовно поділити на спеціальні, тобто ті, якими оперують виключно геополітики, та категорії, які використовуються й іншими науками — міжнародним правом, конфліктологією тощо. Серед багатьох категорій геополітики основною вважається *контроль над простором*. Територія, яку контролює чи намагається контролювати держава, характеризується насамперед ступенем освоєності центром та рівнем розвитку їх зв’язків. Часто вживають поняття *геостратегічний простір* — світовий простір, який включає поверхню земної кулі та прилягаючий до неї повітряно-космічний простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони) життєво важливих національних інтересів тієї чи іншої держави, а також розміщуватися і функціонувати угруповання військ (сил) по їх захисту і вирішенню інших зовнішньополітичних завдань.

Простір, який контролюється державою чи союзом держав, найчастіше називають *геополітичним полем*. Сучасні дослідники розрізняють ендемічне поле — простір, який контролюється державою тривалий час, і який визнається сусідами; прикордонне — територія, яка перебуває під контролем даної держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному плані; перехресне — простір, на який претендують кілька суміжних держав; тотальне — безперервний простір; геополітична опорна точка — місце (територія), яка перебуває поза тотальним полем, контролюється якою-небудь державою, але комунікації до цієї території належать іншій чи іншим державам; метаполе — простір, який одночасно освоюють декілька держав.

Основним принципом геополітики є *геополітичний дуалізм*, який вважає двигуном історичного процесу протиставлення телурократії (суші) та таласократії (моря). Цій боротьбі протиставляється *мондіалізм* — особлива ідеологія, яка пропонує злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з виникненням Світового Уряду, знищенням расових, релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. А поки до цього ще не дійшло, геополітики розрізняють *біполярний світ* — двополярність (наприклад, протиставлення двох супердержав — СРСР і США) та *багатополярний* — виключно теоретична концепція, яка пропонує співіснування кількох великих просторів. Не виключається й *однополярний світ* — геополітична модель, згідно з якою існує єдиний домінуючий полюс. Нерідко західні сили, представлені США і НАТО, геополітики називають *атлантизмом*. Існує також поняття *неоатлантизму* — сучасної версії атлантизму, яка заперечує мондіалізм. Його прихильники пророкують замість єдиного світу зіткнення цивілізацій. З атлантизмом переплітається так звана *стратегія анаконди* — геополітична лінія атлантизму, спрямована на відторгнення від Євразії максимально значної частини берегових територій. Специфічними теоретичними поняттями геополітики є *внутрішній півмісяць* — берегові території Євразії; *зовнішній півмісяць* — сукупність територій, що входять до зони впливу таласократії; *внутрішнє море* — водний простір всередині телурократії (суші); *внутрішній океан* — те ж саме, однак у планетарному масштабі; *heartland* — серцевина землі, “географічна вісь історії” за Х. Макіндером; *rimland* — “берегові землі” за Х. Макіндером.

Сучасні геополітики також вживають терміни “геополітична ситуація”, “геополітичне оточення”, “геополітичне становище”. Під *геополітичною ситуацією* розуміють сукупність географічних, політичних, воєнних, економічних та інших факторів, які визначають стан і перспективи розвитку взаємовідносин держав у конкретному регіоні чи в світі у цілому. Під

геополітичним оточенням держави розуміють сукупність суміжних з нею держав геополітичного регіону. *Геополітичне становище держави* — це роль і місце держави в системі держав геополітичного регіону і міжнародного співтовариства загалом. Геополітичне становище визначається його політичним, економічним, військовим, демографічним, інтелектуальним потенціалом. На нього впливає наявність виходів до моря, рівень розвитку системи комунікацій, стан і запаси природних, в тому числі мінеральних ресурсів, протяжність сухопутних, морських і повітряних кордонів, кліматичні умови, рівень включення в систему міжнародних відносин і всесвітнього (міжнародного) поділу праці. Нерідко в науковій літературі йдеться про *геополітичний розвиток держави* — сукупність практичних дій тої чи іншої держави, спрямованих на зміну її геополітичного становища, основаних на наукових знаннях про просторово-часові конфігурації доступних їй ресурсів розвитку.

Тісно пов'язані між собою категорії *геополітичні відносини* та *баланс сил*. Під *геополітичними відносинами* розуміють відносну єдність і боротьбу різних світових сил (суші і моря, центру і периферії, метрополії та колонії). Історія доводить, що єдність у історичному процесі — явище тимчасове. Це пов'язано з тим, що в світі не так багато рівних у економічному, військовому, науково-технічному плані країн. Під *балансом сил* розуміють кількісно-якісну рівновагу держав у певному геополітичному регіоні чи світі в цілому. Може йти мова про баланс збройних (стратегічних і звичайних) сил і озброєнь. Р. Арон частіше вживає поняття *могутність і сила*. Що стосується останньої, дослідник відзначає: “Назвемо *потенційною силою* сукупність матеріальних, людських та духовних ресурсів, якими кожне політичне утворення володіє на папері, назвімо *реальною силою* ті з цих ресурсів, які мобілізовані на здійснення зовнішньої політики в часи війни і часи миру. В часи війни *реальна сила* — це майже те саме, що *військова сила* (хоча цілком вони не збігаються, тому що перебіг військових операцій почасти визначається не мілітарними модальностями боротьби). В часи миру *реальна сила* не збігається з *військовою силою*, тому що наземні дивізії, військово-морські флоти та авіація, не будучи використаними, є лише одним з інструментів, застосовуваних у зовнішній політиці”. Що стосується *могутності*, то вона, на думку Р. Арона, протягом століть змінювалась. Якщо Н. Спайкмен називав 10 факторів могутності, Г. Моргентау — 8, Р. Штайнмец — 8, то Р. Арон запропонував трьохланкову модель: *середовище, ресурси, колективні дії*.

Важливою категорією геополітики є поняття *політичний простір, який окреслений кордонами*. Під *кордоном* розуміють офіційно визначену межу, що охоплює територію, на яку тільки й поширюється влада конкретної держави. Кордони можуть формуватися стихійно, спонтанно, як відбиття існуючих природних меж (ріки, гірські пасма, пустелі тощо), можуть бути й наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають установлені примусово — внаслідок воєнного або іншого тиску однієї країни на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно знову постає перед учасниками міждержавних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд. Слід зазначити, що територія однієї країни може й не становити єдиної цілісності, а її кордон може бути розірваним (Аляска в США, Калінінградська область в Росії). Одним із перших дослідив проблему кордону Дж.Н. Керзон (1859-1925), який дійшов висновку, що при гострих прикордонних суперечках необхідно створювати буферні утворення. З певною долею умовності кордони поділяють на природні та штучні. Проголошення на терені СРСР незалежних держав збагатили політичний лексикон терміном “прозорі кордони”.

Класики геополітики завжди з великою увагою ставилися до ролі кордонів у міждержавних стосунках. Ф. Ратцель твердив, що кордон є периферійним органом держави і як такий слугує свідченням її зростання, сили чи слабкості та змін в цьому організмі. У фундаментальній праці “Народознавство (Антропогеографія)” німецький мислитель говорить про утворення так званих “різких” кордонів, які виникають у місцях співжиття протилежних культур кочівників і землеробів. Такими “різкими” чи штучними кордонами були “країни китайських стін, турецьких і козацьких валів”. Карл Хаусхофер присвятив цій проблемі спеціальну працю “Кордони в їх географічному і політичному значенні”, всім своїм вістрям спрямовану проти рішень Версаля. Закликаючи до створення третьої німецької імперії, К. Хаусхофер емоційно заявляв: “...Той хаос руїн і мук, в якому ми сьогодні живемо, не заслуговує назви імперії... Бо імперія повинна мати кордони, які вона здатна захищати власними силами!... Адже будь-який корисний і стабільний кордон — це не тільки політичний кордон, але й кордон багатьох життєвих властивостей, і він сам по собі стає ще однією

життєвою формою, своїм власним ландшафтом із своїми власними умовами існування... Вкрай рідко кордон є лінією, як її легко міг би провести юрист, людина, що має справу з документами, однак її заперечують природа і життя, в яких нема нічого більш постійного, ніж боротьба за існування... Арена цієї боротьби — перш за все кордон..."

З проголошенням незалежності здійснились прагнення багатьох поколінь українських патріотів до відновлення суверенної соборної держави. В її межах об'єдналась переважна більшість історичних українських земель. Історичним парадоксом стало те, що цьому сприяла саме комуністична тоталітарна імперія, яка брутально душила будь-які спроби національного відродження. Приєднавши в 1939 р. до УРСР Східну Галичину, в 1940 р. Північну Буковину, а в роки Другої світової війни Закарпаття, вона зробила те, чого не змогли на короткому історичному відтинку національно-демократичної революції 1917—1920 рр. ні Центральна Рада, ні уряд гетьмана П.Скоропадського, ні Директорія Української Народної Республіки.

В перші роки після проголошення Україною незалежності проблема стабільних кордонів теж мала місце. Процеси делімітації і демаркації державного кордону України з самого початку проходили із значними труднощами і досить повільно, оскільки впливові політичні сили сусідніх країн не хотіли визнавати політичних реалій. І деякі офіційні політичні кола (парламент Румунії і пізніше Росії, а також окремі державні діячі), плутаючи всі підходи доволіно тлумачачи факти, не зупинялись перед прямими територіальними претензіями. Аналітики Національного інституту стратегічних досліджень визначили висунування територіальних претензій до України протягом 1994—1996 років як одну з найбільш небезпечних зовнішніх загроз національним інтересам України, рівень небезпеки якої (при максимальному значенні — 1) становив: у 1994 році — 0,8; у 1995 — 0,92; у 1996 — 0,95. Протягом 1997—1998 рр. проблему делімітації, демаркації та редемаркації державних кордонів України частково розблоковано.

Одна з головних категорій геополітики — *інтерес*, під чим розуміють усвідомлені потреби, підкріплені збуджувальним мотивом до їх реалізації. Розрізняють кілька типів інтересів: *інтереси національні* — сукупність усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства і держави, які впливають із національних цінностей і способу життя, особливостей соціально-економічної і політичної побудови країни, рівня її економічного розвитку, історичного місця в міжнародному поділі праці, специфіки географічного становища; *тимчасові національні інтереси* — національні інтереси, зумовлені конкретною ситуацією; *життєво важливі інтереси держави* — збереження і зміцнення конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення ефективної зовнішньої політики, налагодження і розвиток ефективної системи міжнародних зв'язків на основі рівноправного і взаємовигідного співробітництва, забезпечення здатності країни до стримування і відбиття будь-якої зовнішньої агресії; *постійні національні інтереси* — національні інтереси, які формуються в процесі історичного розвитку держави на основі її геополітичного становища і оточення, традицій, культури, духу народу, його моральних цінностей, економічного ладу. Ці інтереси, змінюючись в яких-небудь своїх рисах разом з внутрішніми і зовнішніми змінами, водночас залишаються постійними в своїй основі. Режими й уряди змінюються, а корінні національні інтереси залишаються, відіграючи роль домінанти суспільного розвитку; *інтереси конфронтаційні* — прямо протилежні, взаємовиключні інтереси, які є джерелом антагоністичних протиріч і протиборства; *інтереси паралельні* — інтереси без антагонізмів, при реалізації яких держави не координують свої дії. Вони можуть еволюціонувати як в бік розходження, так і в бік співробітництва; *інтереси, які розходяться* — інтереси, спрямовані на досягнення різних цілей, але не загрожуючі інтересам іншої сторони; *спільні інтереси* — інтереси, під якими розуміють спільність підходів сторін, збігання в головних уявленнях про цілі та методи їх досягнення. Як правило, спільні інтереси реалізуються під час співробітництва і взаємодії держав.

Державні інтереси породжують ті чи інші дії держав і народів. Ці дії можуть мати оборонний чи наступальний, загарбницький чи визвольний характер. В геополітиці найчастіше застосовується категорія *експансія* — 1) розширення, розповсюдження сфер впливу, панування різних об'єднань, груп, держав, яке досягається як економічними методами (наприклад, вклад капіталу), так і позаекономічними (збройне захоплення нових територій, політичні, дипломатичні, релігійні та інші види тиску); 2) розширення, розповсюдження чого-небудь за звичайні межі. Розрізняють *військову експансію* — збройне захоплення територій інших держав з метою утворення свого політичного впливу в тому чи іншому регіоні.

На жаль, сучасна геополітика не обходиться без війн, які, за словами Р. Арона, властиві “всім історичним епохам і всім цивілізаціям”. Цей визначний дослідник у своїй фундаментальній монографії “Мир і війна між націями”, услід за легендарним Карлом фон Клаузевіцем, запропонував класичну типологію війни і миру: “Я розрізняю три типи миру: *рівновага, гегемонія, імперська влада*. В даному історичному просторі сили політичних утворень або точно збалансовані, або домінуються силою одного з них, або, нарешті, настільки поступаються силі одного з них, що всі такі утворення, крім одного, втрачають свою державну незалежність і мають тенденцію зникати як центри ухвалення політичних рішень. Отоді й виникає імперська держава, що володіє монополією легітимного насильства”. Поступово імперський мир “переходить у мир громадянський”, а “між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав’язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незаперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створити імперію”.

Говорячи про принципи миру, Р. Арон вводить поняття *мир страху* — це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару... Між *миром сили* і *миром безсилля* існує третій варіант миру, принаймні в концептуальному плані: *мир задоволення...*, який передбачає, що довіра буде загальною; таким чином він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка поклала б край ері недовіри й відкрила б еру безпеки... Іншими словами, мир, опертий на загальне задоволення і взаємну довіру, видається мені ефективно можливим тільки в тому випадку, якщо політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили”. Можливо, йдеться про існування в майбутньому світового уряду, за словами Р. Арона, “вселенської імперії”. Застосовує вчений і поняття *агресивного миру*, який зароджується на *заякуванні, підривній діяльності, терорі*. Терористичною він називає таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами.

Під міжнародним тероризмом, який вже давно набув геополітичного масштабу, розуміють явище в політиці, пов’язане з поширенням насилля у формі терористичних актів, які ставлять під загрозу нормальний хід міжнародних відносин. Він вважається злочином міжнародного характеру. В 1972 р. на основі резолюції 3034 Генеральної Асамблеї ООН був створений Спеціальний комітет з міжнародного тероризму для підготовки універсальної конвенції щодо відвернення і покарання за здійснення актів міжнародного тероризму. Розрізняють тероризм технологічний і ядерний. Технологічний тероризм — використання чи погроза використання терористами ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї, високотоксичних хімічних і біологічних речовин, а також захоплення і спроба захоплення ядерних, хімічних та інших промислових об’єктів, пошкодження чи виведення з ладу яких може становити небезпеку для життя і здоров’я людей. Небезпечним суспільним явищем залишається і ядерний тероризм.

Поряд із класифікацією миру існує класифікація війн. Її Р. Арон називає загальною і формальною: “досконалі” війни — тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є *міждержавними*, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо *наддержавними* або *імперськими* війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вищого рівня. Ми назвемо *інфрадержавними* або *інфраімперськими* війни, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського”. Розрізняють також війни *феодалні, династичні, національні та колоніальні*.

Класифікація війн надзвичайно розмаїта: звичайна війна, всезагальна ядерна, обмежена ядерна, геофізична, громадянська, інформаційна, коаліційна, локальна, світова, справедлива, несправедлива, партизанська, психологічна, регіональна, релігійна, тасмна, хакерська, екологічна. Спинимось на визначенні окремих з них, які останнім часом, враховуючи величезний поступ наукового прогресу, все частіше застосовуються. *Війна інформаційна* — 1) інформаційний вплив на різні сфери діяльності суспільства і держави, система заходів з оволодіння інформаційними ресурсами держави і ключовими позиціями в сфері інформації; 2)

особливий вид відносин між державами, при якому для вирішення існуючих міждержавних протиріч використовуються методи, засоби і технології силової дії на інформаційну сферу держав. У сучасних умовах виділяють наступні основні різновиди інформаційних війн: знищення систем управління протилежної сторони, інформаційне забезпечення бойових дій, радіоелектронна атака, інформаційно-психологічний натиск, хакерська війна, війна в галузі економічної інформації.

Психологічна війна — цілеспрямоване і планомірне застосування політичними опонентами дипломатичних, військово-демонстраційних, економічних, політичних, інформаційних та інших засобів для прямого чи опосередкованого впливу на думки, настрої, почуття і, в підсумку, на поведінку іншої сторони з метою ослабити її волю. *Війна таємна* — всі види діяльності розвідувальних служб, при допомозі яких вони впливають на події за кордоном. Останнім часом особливо небезпечною стає *війна екологічна*, яка супроводжується забрудненням повітря, води, ґрунту, знищенням флори і фауни. Вона заборонена міжнародним правом, що зафіксовано Конвенцією ООН, прийнятою в 1977 р. Застосовується навіть термін *екоцид* — масове знищення рослинного і тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також здійснення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу.

Хоча не можна відкидати і звичайні війни, які завдали руйнівних втрат у ХХ столітті. Цікаву статистику наводить у своєму дослідженні ужгородський вчений Олександр Лавер, за підрахунками якого, під час війн ХХ ст. загинуло 175,214 млн. осіб, в тому числі людські втрати в Першій світовій війні склали 12,59%, в Другій світовій війні — 51,09% та в локальних війнах — 35,32 % всіх втрат. Від політичного терору диктаторських режимів, в релігійних та етнічних конфліктах ХХ ст. загинуло 71,118 млн. чоловік. Всього, таким чином, в ХХ ст. загинуло 246,332 млн. чоловік, в тому числі у війнах та військових конфліктах — 175,214 млн. чоловік (71,13% всіх втрат), а від політичного терору деспотичних режимів, в релігійних та етнічних конфліктах — 71,118 млн. осіб (28,87%). Описуючи “Карібську кризу” в жовтні 1962 р., російський вчений Д. Фельдман констатував, що радянські ракети Р-12 та Р-14 з ядерними зарядами на Кубі, які могли знищувати цілі на континентальній частині США впритул до канадського кордону, склали 36 мегатон, що було в 2000 разів більше, ніж сила бомби, скинутої на Хіросиму. Разом з тим, Д. Фельдман відзначає, що кількість збройних конфліктів міждержавного рівня йде до зменшення. Якщо за період з 1400 р. по наш час майже половина конфліктів припадала на конфлікти між державами, то за останні чотири десятиліття — тільки 37 з 127. Значних втрат війни завдали і українському народові. У ХХ ст. у війнах і конфліктах та від голоду 1921—1922, 1932—1933, 1946—1947 рр., спровокованих радянським режимом, загинуло понад 12,38 млн. українців.

5.2.4. Геополітичні епохи

Історію людства, з точки зору геополітики, можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох, кожна з яких має свої баланс сил, зони впливу, межі. М. Нартов називає наступні міжнародні системи чи геополітичні епохи: *Вестфальська система міжнародних відносин* (1648—1814), *Віденська* (1815—1918), *Версальська* (1919—1945), *Потсдамська* (1945—кінець 80-х — початок 90-х рр.) та *Біловезька* (з 1992 р., тобто від офіційного розпаду СРСР до наших днів). Цієї періодизації притримується і російська дослідниця М. Лебедева, хоча період кінця 80-х років не називає Біловезькою системою міжнародних відносин. Можливо, М. Лебедева і має рацію, бо події, пов’язані з розпадом СРСР, хоч і викликали величезний резонанс у світі, але були внутрішньою подією народів колишнього Радянського Союзу. Отже, геополітичні епохи охоплюють період з 1648 р. по наші дні, тобто менше 400 років. Безперечно, відносини міжнародного рівня існували і до 1648 р., але були тільки прообразом сучасних міжнародних відносин і світової політики.

Вчений-міжнародник П. Циганков дотримується думки, що існували “європейська система XVII ст. (заснована на принципах Вестфальського договору 1648 р.); система політичної рівноваги європейських держав (“європейський концерт націй”) XIX ст.; глобальна біполярна міждержавна система 1945—1990-х рр.”, хоча відзначає, що “головний недолік такого “панорамного” підходу полягає в тому, що він націлює не на пошук закономірностей функціонування міжнародних (а точніше, міждержавних) систем, а обмежується описом взаємодій між головними акторами — великими державами. Тоді як в системному підході